

SUMMARY

The article analyzes the process of formation of the printing system in Azerbaijan in the period of independence. The author emphasizes that the main factor in the formation of a new printing system in Azerbaijan was the rapid development of the national liberation and democratic movement in the country. In the wake of the struggle for independence arose the first independent newspapers. The country has formed new political parties and social movements, the activity of which was directed at the negation of the whole of the communist past, the achievements of Azerbaijan's independence and determination to build a democratic society. Along with them began to emerge of print media: newspapers "Meydan", "Aydinlig" "Azadlig", "Aina", "Iki Sahil" and others.

Keywords: printing system, the independence, the typology of the press, independent newspapers, the Azerbaijani press, media.

1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Azərbaycanı işğal etdikdən sonra, respublikada hakimiyyətə gəlmiş Kommunist Partiyasının əsas məqsədlərindən biri "yeni tip mətbuat" yaratmaq və nəticədə bütün informasiya sahəsini özünün ideologiyasına tabe etmək olmuşdur. Bu məqsədə nail olmaq üçün hakim partiya tədricən mətbuatın bütün siyasi və hüquqi əsaslarını köklü surətdə dəyişmişməyə başlamışdır.

Marksizm-leninizm təlimindən qaynaqlanan belə mətbuat cəmiyyətin tarixi inkişafının tərkib hissəsi və mühüm ideoloji üstqurumu hesab olunurdu. Çoxmilli partiya sovet mətbuatının mahiyyəti V.Leninin əsərlərində əhatəli şəkildə öz izahını tapmışdı. Yeni tip mətbuatın kollektiv təbliğatçı, kollektiv təşviqatçı və kollektiv təşkilatçı kimi vəzifələrini müəyyən edən V.Lenin onun bu prinsiplərini işləmişdir: partiyalılıq, burjua ideologiyası ilə bəzi bəzi barışmazlıq və s. [1]. Kommunist və antiburjua təbliğatında mətbuatdan mühüm və vacib ideoloji vasitə kimi yararlanan partiya rəhbərliyi əslində Azərbaycan da daxil olmaqla bütünlükdə Sovet İttifaqında "rusofil", "qəlifləşmiş" mətbuat sisteminin yaraşdırılmasına nail olmuşdu. Totalitar dövrün mətbuatı özü-özlüyündə unikal və nadir xarakterə malik idi. Eyni zamanda yuxarıda qeyd olunan nəzəri əsaslar çərçivəsində fəaliyyət göstərən Azərbaycan sovet mətbuat sisteminin quruluşu standart formaya malik idi. Mətbuat strukturunun xarakterik bölgüsü aşağıdakı kimi idi:

1) Ərazi prinsipi üzrə.

Qeyd edək ki, bu bölgüyə əsasən, sovet mətbu orqanları mərkəzi (ölkə üzrə yayımlanan), muxtar respublika, vilayət, şəhər və rayon qəzetlərinə bölünürdülər. Azərbaycan Respublikasının aparıcı mərkəzi qəzetləri "Kommunist", "Bakinskiy raboçiy", "Vişka" qəzetləri idi. Bu dövrü nəşrlərin fəaliyyəti respublikanın partiya təşkilatları üçün xalq kütlələrinin kommunist tərbiyəsində əvəzsiz və etibarlı vasitə rolunu oynayırdı. Mərkəzi qəzetlərin başlıca mövzu yönümünü respublikanın inkişaf problemləri, kommunist tərbiyəsi və s. təşkil edirdi. A2 formatlı "Kommunist" və "Bakinskiy raboçiy" qəzetləri standart forma və məzmununa malik idi.

Ərazi bölgüsünə uyğun olaraq Naxçıvan muxtar respublikasında "Sovet Naxçıvanı" ("Şərq Qapısı"), Dağlıq Qarabağ muxtar vilayətində "Sovetskiy Karabax" qəzetləri nəşr olunurdu. Bu prinsipə uyğun olaraq Respublikanın paytaxtında fəaliyyət göstərən əsas şəhər qəzetləri "Bakı" və "Baku" qəzetləri idi. Gəncədə isə "Kirovabad kommunisti", "Kirovabadskiy raboçiy", Sumqayıtda "Sosialist Sumqayıtı" qəzetləri çap olunurdu.

Sovet mətbuatının tərkib hissəsi olan rayon qəzetləri həmin dövrdə çox geniş şəbəkə ilə fəaliyyət göstərirdi. Məsələn, həmin illərdə fəaliyyət göstərən bu tip qəzetlərə misal olaraq AKP Ağsu Rayon Komitəsi və Rayon Xalq Deputatları Sovetinin orqanı "Birlik", AKP Ağcabədi RK və RXDS-nin orqanı "Sürət", Ağdaş rayonunda - "Lenin yolu", İmişli

Sabir MƏMMƏDLİ

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANIN MƏTBUAT SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ PROSESİ (1989-1991)

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется процесс формирования системы печати в Азербайджане в период приобретения независимости. Автор подчеркивает, что основным фактором формирования новой системы печати в Азербайджане являлось бурное развитие национально-освободительного и демократического движения в республике. На волне борьбы за независимость возникли первые независимые газеты. В стране сформировались новые политические партии и общественные движения, деятельность которых была направлена на отрицание всего коммунистического прошлого, достижения независимости Азербайджана и решимости построить демократическое общество. Параллельно с ними стали возникать их печатные органы: газеты «Мейдан», «Айдынлыг» «Азадлыг», «Айна», «Ики сахил» и другие.

Ключевые слова: система печати, независимость, типология печати, независимые газеты, печать Азербайджана, СМИ.

rayonunda - "Qızıl Ulduz", Quba rayonunda - "Şəfəq", Zaqatala rayonunda - "Qırmızı bayraq", Gədəbəy rayonunda - "Tərəqqi" və s. dövrü nəşrləri qeyd etmək olar.

2) Yaş differensiasiyası üzrə.

Sovet mətbuatı strukturunun ikinci başlıca bölgü prinsipi - yaş differensiasiyası əsasında yaranmış gənclər, yeniyetmə və uşaq mətbuatı idi. Sovet gənclərinin aparıcı mətbuat orqanları "Azərbaycan gəncləri" və "Molodyoj Azərbaycana" qəzetləri idi. Qeyd edək ki, Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının orqanı olan hər iki qəzet nəhəng sovet təbliğat məşinində gənclər arasında apardığı işə görə əhəmiyyətli rola malik idilər.

Azərbaycan pioner və uşaq mətbuatının əsasını "Azərbaycan pioneri" qəzeti və "Pioner" jurnalı təşkil edirdi. Sonrakı illərdə isə azyaşlı uşaqlar və oktyabryatlar üçün aylıq "Göyərçin" jurnalının nəşrinə başlanmışdı.

3) Cəmiyyətin həyat sahələri üzrə.

Mətbuatın üçüncü bölgü prinsipinə uyğun olaraq müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşmış mətbu orqanları təşkil olunmuşdur. Bu tipli dövrü nəşrlər sırasında aparıcı yeri tutan ədəbi-bədii nəşrlər ("Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, "Azərbaycan" və "Ulduz" jurnalları) o dövr ədəbiyyatının, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığının inkişafında mühüm və danılmaz xidmətlər göstərmişlər.

Digər sahələr üzrə də müxtəlif qəzet və jurnallar fəaliyyət göstərirdi: "Azərbaycan müəllimi", "Tibb jurnalı", "Sovet kəndi", "İdman", "Azərbaycan təbiəti", "Elm və həyat", "Azərbaycan məktəbi", "Azərbaycan neft təsərrüfatı" "Azərbaycan kimya jurnalı" və s.

Aparıcı qadın mətbu orqanı "Azərbaycan qadını" ictimai-siyasi və ədəbi-bədii jurnal idi və bu jurnal əsasən qadınların ictimai-sosial problemləri və s. üzrə ixtisaslaşmışdı. Ancaq sovet və kommunist düşüncə-tərzinin hakim olduğu bir cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən bu jurnallarda dərc olunan elmi və ədəbi-bədii materialların ideoloji cəhətdən yüklənməsi və təbliğati məna kəsb etməsi ənənəvi xarakter almışdı.

Bütünlükdə Kommunist Partiyasının tam nəzarəti və inhisarı altında fəaliyyət göstərən birtipqamətli və sifarişli Azərbaycan sovet mətbuatının uzun illər ərzində formalaşdırdığı kollektiv şüur vətəndaşların bütün düşüncəsinə hakim kəsilmişdi, fərdilik və individuallıq yox dərəcəsinə idi. Cəmiyyətdə fərqli rəy və fikirlərin mümkünlüyü mətbuatda ehtimal olunmurdu. Mətbuat vasitəsilə kommunist ideologiyasının, eyni yaşam və düşüncə tərzinin süni surətdə beyinlərə köçürülməsi prosesi gedirdi. Qəzet və jurnallarda yalnız kommunist həqiqəti və kommunist əxlaqının mahiyyəti təbliğ olunurdu ki, bu da sonradan ictimai fikrin patologiyası və cəmiyyətin birtərəfli, natamam inkişafı ilə nəticələnirdi. Qeyd olunan bu cəhətlər mahiyyət etibarilə, "Dörd mətbuat nəzəriyyəsi" əsərində yürüdülmə "mətbuat, fəaliyyət göstərdiyi cəmiyyətin sosial-siyasi strukturunun forma və məzmununu özündə etivə edir" tezisini təsdiqləyir, belə ki, sovet mətbuatı mövcud totalitar rejimin idarəetmə üsulunun tam bir hissəsi və sistem olaraq onun ifadəsi idi.

Beləliklə, ümumi sovet mətbuatının tərkib hissəsi olan Azərbaycan mətbuatının xüsusiyyətlərini təhlil edərkən, vurğulamaq lazımdır ki, ictimai-tarixi əsası olmayan sovet sisteminin uzun müddət fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, mahiyyət etibarilə, belə mətbuat quruluşu siyasi-ideoloji və təbliğati xarakter daşdığına görə, mövcud rejimin sükutu ilə öz iflasını yaşamalı oldu.

Keçən əsrin 80-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan mətbuatında ciddi dəyişikliklər baş verməyə başladı. "Molodyoj Azerbaydjana", "Odlar yurdu", "Elm" qəzetləri hamını narahat edən problemlərə dair kəskin məqalələrlə çıxış edir, mövcud quruluşun, ictimai-siyasi münasibətlərin dərin ziddiyyətlərini vurğulamağa başlamışlar. Öz məzmun və hadisələrə münasibəti ilə bu qəzetlər başqalarından kifayət qədər seçilirdi.

Əslində rəsmi mətbuat orqanları özlərinin gələcək fəaliyyət istiqamətləri haqqında

düşünməyə başlamışlar. Belə rəsmi qəzetlər sırasında daha çox Nəcəf Nəcəfovun redaktorluğu ilə nəşr olunan "Molodyoj Azerbaydjana" qəzeti seçilirdi. Respublika hakimiyyət orqanları qəzetin azadlıq ruhu ilə razılaşa bilmədilər və gənclər qəzetinin jurnalist kollektivini dağıtmağa qərara aldılar. Nəcəf Nəcəfov redaktorluqdan uzaqlaşdırıldı, qəzetin bir çox əməkdaşı işdən çıxarıldı [2].

1987-88-ci illərdən güclənən mərkəzdənqaçma meyilləri növbəti illərdə geniş vüsət aldı və daha kütləvi xarakter daşımağa başladı. Cəmiyyətdə mövqeyi və mənafeyi mövcud rejimə qarşı yönəlmiş siyasi qüvvələrin formalaşması və inkişafı prosesi sürətlənirdi. Mahiyyət etibarilə, bu proses, 70 illik "süni fasilədən" sonra siyasi müxalifətin yaranması demək idi. Məhz bu müxalifətin yaranması Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının daha fəal hərəkat müstəvisinə keçməsinə səbəb olmuşdu. Açıq mübarizə üsullarının ən vacib şərti yeni siyasi qüvvələrin məqsəd və vəzifələrini əks etdirən azad, müstəqil mətbuatın yaranması idi.

1988-ci ilin 17 noyabr - 5 dekabr "Meydan epopeyası" təkcə Qarabağ və müstəqillik uğrunda ümumxalq mübarizəsinin başlanğıcı olmadı, eyni zamanda Azərbaycanda müstəqil mətbuatın yaranmasına güclü impuls verdi. Məhz milli-azadlıq hərəkatı dalğasında, 1989-cu ildən etibarən, yəni SSRİ-nin çökməsinə və suverenliyimizə iki il qalmış bir-birinin ardınca populyarlığına görə o vaxtkı dövlət nəşrlərini kölgədə qoyan müstəqil qəzetlər meydana çıxdı.

Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatına başçılıq edən qüvvələrin təşkilatlanması və mərkəzləşməsi nəticəsində aparıcı siyasi qüvvələr və partiyalar – Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (1989-cu il, 16 iyun), Azərbaycan Milli Demokratik Yeni Müsavat Partiyası (1989-cu il, 24 oktyabr), Azərbaycan Xalq Partiyası (1990-cı il, 10 yanvar) və bir sıra başqa təşkilatlar yarandı və bu siyasi qüvvələr müstəqil qəzetlərin fəaliyyətə başlamasında həlledici rolə malik oldular.

1989-cu ilin ortalarında AXC-nin Oktyabr rayon şöbəsinin "Meydan" qəzeti nəşr olunmağa başlamışdır. Qəzetin bir neçə nömrəsi çıxmışdır. Meydan hərəkatı dövründə yüz minlərlə insanın toplaşdığı məkanda iki səhifəlik "Meydan" qəzeti əldən-ələ gəzirdi. Qəzetin materialları böyük əks-səda doğurmuşdur və həqiqətən azad söz nümunəsinə çevrilmişdir.

1989-cu il oktyabrın 5-dən Qarabağa Xalq Yardım komitəsinin ictimai mühitə böyük təsir göstərən "Azərbaycan" qəzeti yaradılmışdı. "Azərbaycan" qəzeti Sabir Rüstəmxanlının redaktorluğu ilə işıq üzü gördü və tez bir zamanda oxucuların rəqəbətini qazandı. Qəzet bir növ 1918-1920-ci illərdə işıq üzü görmüş, lakin Sovet hökumətinin yasaqladığı eyni adlı qəzetin bərpası kimi çap edilirdi. Yenidənqurma və aşkarlığın nəticəsində oyanan xalq kütlələri, güclənən milli-azadlıq hərəkatı, mərkəzi hakimiyyətə itaətsizlik, müstəqillik arzuları, bölünmüş Vətən, tarix boyu itirilmiş torpaqlar nisgilləri mətbuatın qarşısında vacib və böyük məsələlər qoyurdu. Bu mənada millətin dirçəliş dövründə qəzetlər hadisələrə daha tez və operativ müdaxilə etmək imkanına malik idi. Həmin dövrdə "Azərbaycan" qəzeti 500 min tirajla çap olunurdu. Əlbəttə, bu, rəsmi rəqəm idi, lakin qəzetin oxucusu onun tirajından qat-qat çox idi.

Güclü milli-azadlıq hərəkatı dalğasında 10 noyabr 1989-cu ildə Azərbaycan Milli Demokratik Yeni Musavat Partiyasının - "Yeni Musavat" qəzetinin ilk sayı çapdan çıxdı. "Yeni Musavat" qəzeti Rauf Arifoğlunun redaktorluğu ilə qeyri-ədalət şəkildə nəşr olunurdu. Bundan əlavə həmin partiyanın üzvləri "Yurdum" informasiya bülleteni və rus dilində "Naş put" qəzeti də nəşr edirdilər [3].

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin əsas mətbu orqanı olan "Azadlıq" qəzeti 1989-cu il dekabrın 24-də işıq üzü görmüşdür. İlk sayından böyük populyarlıq qazanmış "Azadlıq" qəzeti Nəcəf Nəcəfov və Qənimət Zahidovun redaktorluğu ilə nəşr olunurdu. İllər boyu ölkədə azad və tənqidi mətbuatın flaqmanı sayılan "Azadlıq" qəzeti, öncədən Azərbaycan

Xalq Cəbhəsinin orqanı olmağına baxmayaraq milli-azadlıq hərəkatının kütləvi xarakterli olması səbəbindən ümummilli qəzet kimi qəbul olunurdu və o illərdə çox böyük oxucu auditoriyasına malik idi.

Azərbaycan Xalq Partiyasının mətbu orqanı olan "Xalq səsi" qəzetinin ilk nömrəsi 28 may 1990-cı ildə işıq üzü görmüşdür. Qəzetin ilk iki nömrəsi Elmar Məhərrəmovun, sonrakı sayları isə Sabir Məmmədlinin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Qəzetin aktiv dövrü 1991-ci ilə təsadüf etmişdir. "Xalq səsi" qəzeti qeyri-leqal şəkildə, şəxsi əlaqələr əsasında Azərbaycan rus dili və ədəbiyyatı institutunun (hazırkı Bakı Slavyan Universitetinin) mətbəəsində çoxaldılırdı.

Həmin dövrdə oxucular arasında böyük populyarlıq qazanan qəzetlərdən biri də "Aydınlıq" qəzeti idi. Respublika "Qayğı" cəmiyyətinin təsisçiliyi ilə nəşr olunan bu qəzet Məmməd Nazimoğlunun redaktorluğu ilə çıxırdı. "Aydınlıq" qəzetinin birinci nömrəsi 4 avqust 1990-cı ildə çap olunmuşdur.

1990-cı ilin avqust ayından daha bir müstəqil mətbuat orqanı işıq üzü gördü. Bu daha çox Azərbaycan cəmiyyətinin intellektual qisminə ünvanlanmış həftəlik "Ayna" ("Zerkalo") qəzeti idi. Elçin Şıxlının redaktorluğu ilə nəşr olunan qəzetin ilk nömrəsi 1990-cı ilin avqust ayında çapdan çıxmışdır.

İlk dövrlərdə qeyri-leqal şəkildə fəaliyyət göstərən bu qəzetlər 1989-1990-cı illərin ictimai-siyasi hadisələrində mərkəzi yerlərdən birini tutmuşdu və ümummilli hərəkatı formalaşdırırdı, ona istiqamət verən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdi. Fəaliyyətlərinin ilk dövrlərində "Meydan", "Azərbaycan", "Azadlıq", "Yeni Musavat", "Aydınlıq", "Ayna" ("Zerkalo"), "Xalq səsi" və s. kimi ilk müstəqil qəzetlər Azərbaycan cəmiyyətinin hakim kommunist partiyasından asılı olmayan mətbuata böyük ehtiyacından yaranmışdı. "Azadlıq" qəzeti mərkəzdən idarə olunmayan və siyasi təşkilat orqanı olmasına baxmayaraq AXC-nin təsir imkanlarının çox məhdud olduğu bir mətbu orqanı idi. Qeyd edək ki, ilk nömrələrinin tirajı 200 min nüsxəyə çatan "Azadlıq" qəzeti 1990-cı il 20 yanvar hadisəsinə qədər Azərbaycan Mətbuatda Dövlət Sirlərinin mühafizə idarəsinin nəzarətindən, sonradan həm də hərbi senzura keçmək üçün qəzet bir sıra "partizan" metodlarına (siyasi məzmunlu sərəlvhələrin sosial sərəlvhələrlə əvəz olunması və s.) əl atır və bununla da, dövlət qəzetlərində işıqlandırılmayan daha aktual informasiyanın yayılmasını təmin edirdi.

1989-cu ildən başlayaraq 1992-ci ilin yazına qədər qeyri-leqal şəkildə fəaliyyət göstərən "Yeni Musavat" qəzeti respublika daxilində olduğu kimi, onun hüdudlarından kənar da – Gürcüstan və Dağıstanda da yayılmışdır. İdeoloji-siyasi mətbuat orqanı kimi fəaliyyətə başlayan "Yeni Musavat" qəzetinin mərkəzi redaksiyası ilk illər Gəncə şəhərində yerləşirdi və bu qəzetin başlıca məqsədi Azərbaycan milli demokratik hərəkatın milli ideologiya əsasında yürüdülməsini təmin etməkdən ibarət idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə bir sıra başqa müstəqil qəzetlər də yaranmışdır. Lakin ilk müstəqil qəzetlərin çoxu zamanın sınağından çıxıb bilmədiklər – onlardan bəziləri hansısa mərhələdə özləri bağlandı, digərləri isə bu və ya digər səbəblərdən "yuxarıların" təzyiqinə tab gətirə bilmədilər. Milli-azadlıq hərəkatı dalğasında yaranan və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan olunana qədər doğulan qəzetlərdən yalnız üçü hazırda 28 illik yolunu davam edir – bunlar "Azərbaycan", "Yeni Musavat" və "Azadlıq"dır.

Bu dövr mətbuatının əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri 70 illik "calaq" mətbuat ənənələrində uzaqlaşmaq, ictimai rəyin qüdrətli formalaşdırılması vasitəsi kimi sovet mətbuatının ümumi şüarından imtina etmək və s. idi. "Azərbaycan" qəzeti "Azərbaycanın birliyi, suverenliyi", "Azadlıq" qəzeti "El gücü, sel gücü" şüarları ilə nəşr olunurdular.

Ancaq 1989-90-cı illərdə Azərbaycan mətbuatı qarışıq tərkibli idi. Sovet mətbu orqanları olan – "Kommunist", "Bakinskiy raboçiy", "Vışka", "Azərbaycan gəncləri", "Azərbaycan müəllimi", "Sovet kəndi", "Sovet Naxçıvanı", "Kirovabad kommunisti" ("Gəncənin səsi"), "Sosialist Sumqayıtı" s. qəzetlərin, rayon mətbuat orqanlarının səhifələrində ənənəvi sosialist öhdəçiliyi, partiyanın qarşıya qoyduğu vəzifələr, elmi-texniki nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi və s. səpkili mövzular üstünlük təşkil edirdi. Bütün qəzet və jurnallar, kiçik fərqlərlə, 70-80-ci illərin eynişəkili rubrika və sərəlvhələri ilə nəşr olunurdu. Məsələn, "Kommunist" qəzetinin bu qisim daimi rubrikaları fəaliyyət göstərirdi: "Xalq nəzarəti", "Heyvandarlıq - zərbəci cəbhədir", "Lenin yolu ilə", "Partiya həyatı", "Kənd sovetlərində", "Neft cəbhəsində", "Kəndin sosial problemləri", "Biz beynəlmilləçilik" və s.[4]. Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin və terrorizminin geniş vüsət aldığı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün alovlandığı bir dövrdə dövlət mətbuat orqanlarının bu şəkildə görməməzliyi sözsüz ki oxucuları hiddətləndirir və heç kəsi razı sala bilməzdi.

Bununla belə dövlət büdcəsindən maliyyələşən, ayrı-ayrı dövlət təşkilatların təsisçiliyi ilə nəşr olunan, əvvəlki rejimin yaratdığı ictimai birliklərin və cəmiyyətlərin mətbu orqanı kimi çıxış edən bəzi qəzetlər xalqın sözlünü deməyə, hadisələrə real münasibət bəsləməyə çalışırdılar. Bunlar Dövlət Mətbuat Komitəsinin və Respublika "Kitab" cəmiyyətinin təsisçiliyi və Taleh Həmidin redaktorluğu ilə nəşr olunan "Yeni fikir", Ramiz Əskərin rəhbərliyi ilə çap olunan "Odlar yurdu", Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının "Elm" qəzetləri və bir sıra başqa nəşrlər idi.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, imperiya dövründə Moskvanın razılığı olmadan Azərbaycanda yeni qəzet buraxmaq mümkün deyildi. 1989-cu il avqustun 4-də "Kommunist" qəzetinin iqtisadi əlavəsi kimi nəzərdə tutulan "Səhər" qəzetinin ilk nömrəsi çapdan çıxdı. Bu qəzet "Kommunist"dən tamamilə fərqlənirdi. Məzahir Süleymanlının rəhbərliyi nəşr olunan qəzetdə oxucuların ürayindən tikan çıxaran mövzulara müraciət edilir, araşdırılan problemlərin oxuculara çatdırılmasında bir qədər sərbəstlik nümayiş etdirilirdi. "Kommunist" qəzetinin əlavəsi kimi "Səhər" in 37 nömrəsi çap olundu. 1991-ci ilin yanvarından "Səhər" gündəlik informasiya qəzeti kimi öz fəaliyyətinin davam etdirdi [5].

Qarışıq tərkibli mətbuatın mütərəqqi qolunu təşkil edən müstəqil nəşrlər milli-azadlıq hərəkatında aparıcı roluna görə bu hərəkatın mühüm əlamətlərini özündə ehtiva edirdi. "Meydan", "Azərbaycan", "Azadlıq", "Yeni Musavat", "Aydınlıq", "Ayna" ("Zerkalo"), "Xalq səsi" və s. nəşrlər mübarizənin ilk dövründə məhz müstəqil qəzet statusunu daşıyırdılar. Bunun başlıca səbəbi bu qəzetlərin hakim rejimə qarşı müxalif və müstəqil mövqeli, fərqli siyasi xarakterli qüvvələrin mətbu orqanı olması idi.

Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, həmin dövrdə "Azadlıq" qəzeti Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin mətbu orqanı olmağına baxmayaraq "Azərbaycan" qəzetilə bərabər bütövlükdə cəmiyyətin kommunist ideologiyasına qarşı olan hissəsinin rəpuoru kimi çıxış edirdi. "Yeni Musavat" və "Xalq səsi" qəzetləri ilə əlaqədar vəziyyət bir qədər fərqli idi – onlar antikommunist dalğasında daha çox partiya maraqlarına xidmət müstəvisində fəaliyyət göstərirdilər.

İlk illər yeni tipli qəzetçilik ənənələri yaranmağa başlasa da, bu mətbuat konkret həmin dövr üçün xarakterik funksiyalara malik idi. Bu funksiyalarda, müvəqqəti də olsa, tarixi məqamlar daha qabarıq görünürdü. Uzun illər ərzində ehkəmlənmiş kommunist "həqiqətini" puça çıxarmaq, cəmiyyətdə yeni mənəvi dəyərlər və siyasi ideyalar formalaşdırmaq məhz bu qəzetlərin başlıca məqsədi idi. Həmin qəzetlərin "azad söz demək" ənənəsi əsasında sonradan müstəqil Azərbaycan mətbuatı yarandı.

Müstəqilləşmə prosesində mətbuatdakı əsaslı dəyişikliklər ilk illər mövzu seçiminin

yeniliyində, jurnalistin publisistik çıxışlarında, sovet dövrü, kommunist psixologiyası üçün qeyri-xarakterik olan hakimiyyətin tənqidində, milliliyin, demokratiyanın, dini inamların dirçəlməsində özünü biruzə verirdi. “Meydan”, “Azərbaycan”, “Azadlıq”, “Yeni Musavat”, “Aydınlıq”, “Ayna” (“Zerkalo”), “Xalq səsi” və s. qəzetlərin fəaliyyəti Oktyabr çevrilişindən sonra məhv edilmiş milli mətbuat ənənələrinə qayıdırdı.

A3 formatda nəşr olunan müstəqil qəzetlərin diqqət mərkəzində saxladığı tematika, mövzu xeyli zəngin idi. Qeyd olunduğu kimi, yeni və demokratik cəmiyyət quruculuğunda bu qəzetlərin əvəzsiz rolu olmuşdur. Bu səbəbdən mətbuatın əhatə etdiyi çox müxtəlif həyati problemlərlə yanaşı, daim müraciət etdiyi mövzularla, ictimai rəyin formalaşmasına və xalqın mübarizə əzminin yüksəlməsinə xidmət edən, tarixi həqiqətlərin açılmasına yönələn, tənəzzül dövrü keçirən Sovet imperiyasının son “hiylələrinin” ifşa edən əhəmiyyətli yazılarla böyük nüfuz qazanmışdı.

1991-ci ildə ictimai şüurda müstəqillik ideyası daha da güclənir, mərkəzdənqayma meylləri imperiya ərazisində sürətlənirdi. Həmin ildə Azərbaycanda bir sıra yeni müstəqil mətbuat orqanları meydana çıxdı. 1991-ci il yanvarın 11-dən “Səs” qəzeti öz nəşrinə başladı, qəzet həftədə 2 dəfə çıxırdı. Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyasının qəzeti olan - “Millət”in ilk nömrəsi 16 oktyabr 1991-ci ildə işıq üzü gördü. Həmin ilin oktyabr ayından “Muxalifət” qəzeti öz sözünü cəmiyyətə çatdırmağa başladı.

Müstəqil qəzetlərin dil-üslubunda, yazı texnikasında, problemi əhatə formalarında da yeni metodlar üzə çıxırdı. Bu yeni meyllər həmin qəzetlərin (“Azadlıq”, “Millət”, “Muxalifət”, “Yeni Musavat”) 1993-cü il fəaliyyətində daha sistemli surətdə özünü büruzə verirdi. Artıq mətbuatda siyasi-etik düşüncələrə, ictimai maraq doğuran siyasi hadisələrə geniş yer verilir. Cəmiyyətin yeni hüquqi, fəlsəfi, mənavi-əxlaqi dəyərlərinin axtarışı prosesində qəzetlər xüsusi rol oynayırdı. Azərbaycanın o dövrdəki qeyri-sabit zamanında böyük dövlətlərin tarixi ilə ölkəmizin çağdaş təcrübəsinin paralel təhlillərinin aparılmasında, inkişaf və çıxış yollarının formalaşmasında, inzibati-amirlik prinsiplərinin qərar tutduğu sosialist istehsalının və, eyni zamanda, bazar iqtisadiyyatının mahiyyətinin ictimaiyyət üçün açılmasında mətbuatın müstəsna xidmətləri vardı.

Qəzet redaksiyalarının əsasını təşkil edən konkret siyasi, humanitar, iqtisadiyyat, beynəlxalq həyat və s. şöbələri bu və ya digər problemlərin işıqlandırılmasında əvəzsiz rol oynayırdılar. “Beynəlxalq münasibətlər”, “Geopolitika”, “Gör-götür dünyası” [6] və s. kimi daimi rubrikalarda Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ tarixi haqqında materiallar çap olunurdu. Qəzetlərdə Azərbaycanın İran, Türkiyə, Rusiya dövlətləri ilə müstəqil ölkə kimi yeni münasibətlərinin qurulması, Azərbaycanın xarici siyasətinin yaxın və strateji məqsədləri, beynəlxalq münasibətlərin formalaşmasına təsir göstərən amillər və s. məsələlər barədə təhlili yazılar verilir.

Respublikanın iqtisadiyyatını əks edən iqtisadi yazılarda siyasi çarqların peyda olması, hökumətin müstəqil pul-maliyyə siyasəti yürütməsinin təhlilində (“Rəsmi kürsü”, “Bizim şərh”, “İqtisadiyyat haqqında nə bilirik”, “Maliyyə xəbərləri”), [7] ölkənin daxili siyasi durumu haqqında geniş təhqiqat yazıların sanballı çəkisi var idi. İctimai rəyin formalaşmasında bu dövrün bədii-publisistik yazıların xüsusi rolu olmuş (“Siyasi lətifələr”, “Sərbəst düşüncələr”, [8] “Əxlaq”, “Esse”, “Yaddaş”, “Ədəbi azadlıq” [9]) və mənavi-əxlaqi dəyərlərin qiymətləndirilməsi baxımından bu mövzular yeni ruhlu və orijinal idi.

Azərbaycanın KİV sistemində struktur dəyişikliklər əsasən 1990-1992-ci illərdən nəzərə çarpmağa başlamışdı. Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin rəsmi təsdiqindən (1991-ci il 18 oktyabr) sonra keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da suveren dövlət üçün xarakterik yeni iqtisadi, sosial-siyasi münasibətlərin qurulması prosesi

başlandı. Ən vacib dəyişikliklər kimi bir çox siyasi partiya və hərəkatların, ictimai fond və xalq assosiasiyalarının yaranmasını və fəallaşmasını qeyd etmək lazımdır. 1991-ci ildə respublikada 18 partiya qeydiyyatdan keçmiş, 10-dan çox təşkilat və birlik yaradılmışdı. Müstəqilliyin ilk illərində KİV cəmiyyətin siyasi sistemində mühüm yer tuturdu. Tədqiqatçıların fikrincə, “köhnə rejimlərdə demokratik mətbuatın xüsusi rolu olmuş və mətbuat demokratik dövlət quruculuğunda əvəzsiz rol oynamışdı” [10].

Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda qəzetlərin ümumi sayı 500-ə çatmışdı. Qəzet bazarının hələ tam inkişaf etməməsi ilə əlaqədar olaraq həmin dövrdə nəşr olunan qəzetləri 3 qrupa ayırmaq mümkündür:

1) *hökumət qəzetləri* (“Xalq qəzeti” (“Kommunist”), “Bakinskiy raboçiy”, “Vışka”, “Azərbaycan gəncləri”, “Azərbaycan müəllimi”, “Bakı”, “Gəncənin səsi” (“Kirovabad kommunisti”), “Sumqayıt” (“Sosialist Sumqayıtı”) və s.

2) *qeyri-hökumət müstəqil qəzetlər* (o cümlədən elmi cəmiyyətlərin, ictimai təşkilatların, müəssisələrin nəşrləri və s.): “Aydınlıq”, “Azərbaycan” (1992-ci ilə qədər), “Ayna” (“Zerkalo”), “Odlar yurdu”, “Elm”, “Yeni fikir”, “Səs”, “İki sahil”, “525-ci qəzet” və s.

3) *siyasi partiya və təşkilatların qəzetləri*: “Azadlıq”, “Yeni Musavat”, “Muxalifət”, “Millət”, “İstiqlal”, “Yeni Azərbaycan” və s.

Azərbaycanda çıxan jurnalların sayı 40-a çatmışdı ki, bunların 15-i 1990-cı ildən sonra nəşr olunurdu. Tipoloji cəhətdən isə bu jurnallardan ictimai-siyasi (“Gənclik”, “Ulduz”, “Kırpi”), ədəbi-bədii (“Azərbaycan”), sahə (“Kənd həyatı”, “İqtisadiyyat və həyat”), elmi (“Azərbaycan məktəbi”), qadınlar üçün “Azərbaycan qadını”, uşaqlar üçün “Göyərçin” jurnalı fəaliyyət göstərirdilər. Formalaşmağa başlayan informasiya bazarında müstəqil informasiya agentliklərinin yaranması prosesi gedirdi. Belə ki, “Azərinform – AzərTAC” dövlət informasiya agentliyindən əlavə, müstəqil “Turan”, “Xəbər-servis”, “Assa-İrada” kimi informasiya agentlikləri bazara daxil olmuş və onların fəaliyyəti rəqabətin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Beləliklə, 1990-1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda mətbuatın yeni sisteminin konturları görünməkdə idi. Yeni mətbuat sisteminin formalaşması prosesi mürəkkəb olmuş və inkişaf prosesində müəyyən mərhələlərdən keçmişdi. Qəzetlərin tematik baxımdan zənginləşməsi ilə yanaşı, mətbuatda reklamın əhəmiyyəti artmışdı. Bu, Azərbaycan mətbuatı üçün mühüm yenilik idi. Uzun illər ərzində cəmiyyətdə ictimai mülkiyyət əsasında ictimai münasibətlərin formalaşması ilə bu mülkiyyət “sterotipləri” dərinləşmiş, sovet jurnalistikası nəzəriyyəçiləri reklama ideoloji prizmadan yanaşmış, onu “burjua elementi, satış ehtirası” kimi səciyyələndirmişdilər. Ancaq sonradan cəmiyyətin fərqli iqtisadi-siyasi münasibətlər mərhələsinə keçməsi ilə əlaqədar bu süni təbliğatın əsassızlığı üzə çıxmışdı və Azərbaycanda nəşr olunan müstəqil qəzet və jurnallar nisbətən fəal reklam siyasəti yürütməyə başlamışdılar.

Siyasi-iqtisadi dəyişikliklər dövründə açıq cəmiyyətin yaranmasının ilkin və mühüm amili – rəqabətli informasiya bazarının yaranmasıdır. Sosioloqların irali sürdüüyü arqumentlərə görə cəmiyyətin demokratikləşməsi üçün o, ilk növbədə kütləvilikdən, vahid və eyniflikdən, monolit olmaqdan uzaqlaşmalıdır və bir-birinə müxtəlif münasibətlərdə olan qrup və təbəqələrə bölünməlidir. Demokratik cəmiyyətdə mətbuat həqiqətin, fikir ayrılığının, fərqli dünya görüşlərinin maksimal əks olunmasına can atmalıdır. Belə differensial cəmiyyətdə qruplar və təbəqələrarası münasibətlərin ən müxtəlif nəşrlərdə ifadə edilməsi, öz növbəsində, cəmiyyətin inkişafının əsas şərti və göstəricisidir.

Gərgin siyasi və ictimai vəziyyətdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan mətbuatı artıq 1992-ci ildə oxucularla yeni münasibətlərə keçid mərhələsində idi. 1992-ci ilin iyunun 21-də qəbul

olunan Azərbaycan Respublikasının “KİV haqqında Qanun”u mətbuatın cəmiyyətdə, sosial-siyasi münasibətlər sistemində tutduğu yeri və hüquqi statusunu müəyyənləşdirən mühüm vasitə oldu. Məhz bu qanun Azərbaycan vətəndaşlarına söz və mətbuat azadlığı, öz fikrini və əqidələrini istənilən şəkildə, o cümlədən, kütləvi informasiya vasitəsi ilə ifadə etmək, həmçinin məlumat axtarmaq, almaq, hazırlamaq və yaymaq hüququnu vermişdi. Qanunun qəbuluna qədər mətbuat sistemində aparıcı rol əsasən partiya mətbu orqanlarına məxsus idi. Bundan sonra isə müstəqil qəzet və jurnalların (“525-ci qəzet”, “Panorama”, “Müstəqil qəzet” və s.), informasiya agentliklərinin fəaliyyətinə hüquqi zəmin yaranmışdı.

Belə ki, “KİV haqqında Qanun” ölkədə fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarının hüquq və vəzifələrini, onların ictimai statusunu müəyyənləşdirən başlıca qanunverici akt olmuşdur. Qanun KİV-in təşkili və yayımlanması prosesində, medianın vətəndaşlarla və təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsində həlledici vasitəyə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, bu qanunun qəbul olunması 1989-cu ildən etibarən dəyişməyə başlamış Azərbaycan mətbuatının struktur cəhətdən yeniləşməsi prosesinin birinci mərhələnin yekunu idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Гусейнов А.А. Печать рожденная Октябрем. Баку, Азернешр, 1981. с.5.
2. Rüstəmov A. Jurnalistika. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005, s.56.
3. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı, Adiloğlu, s. 259 s.
4. “Kommunist” qəzeti, 1987, I kvartal.
5. 20 Yanvarı ictimaiyyətə çatdıran qəzetin redaktoru: “Kəlbəcərdə 17 min 1. abunəçimiz var idi” - <http://modern.az/articles/70739/1/#gsc.tab=0>
6. “Azadlıq” qəzeti, 1993, I kvartal.
7. Yenə orada, 1993, IV kvartal.
8. “Müxalifət” qəzeti, 1993, 6-9 noyabr.
9. “Azadlıq” qəzeti, 1993, IV kvartal.
10. “Бакинский рабочий” qəzeti, 1992, 7 oktyabr.